

Resten van heiligheid

De Academische Boekengids 28, augustus 2001, pp. 11.

Ik ben nooit misdienaar geweest en dus niet vertrouwd met de geheimen van de diepe laden en donkere kasten van de sacristie. Vorig jaar kon ik mijn schade inhalen bij een vriend die de complete inhoud van een vergeten en nooit gemoderniseerde sacristie had opgekocht. Overal in zijn opslagplaats - hij is antiquair in het groot - hingen kazuifels en altaarkleden. Er stonden miskelken, kandelaars en kruisbeelden. Echt mooi was het meestal niet, maar wel met heel veel zorg gemaakt en duidelijk ook heel zorgzaam bewaard. Tussen de in leer gebonden missaals, goud op snee, vond ik een stapel mooi gecalligrafeerde en van indrukwekkende bisschopszegels voorziene verklaringen van echtheid van relikwieën. In zilveren doosjes lagen in fluweel en satijn gebed kleine stukjes bot, wat haren, een houtsplinter of een stukje stof. De naam van de heilige die dit kleine stoffelijke blijk van bestaan had achtergelaten, stond er keurig bij vermeld. Zo dicht bij een relik - de neutrale benaming van wat er ooit geschreven als 'reliqui' zelfs als woord al heilig uitzag - was ik nog nooit geweest. Heel even voelde ik weer het kinderlijke ontzag van het weten dat ik vanuit mijn kerkbank zicht had op een altaar met daarin verborgen een laatste restje heiligheid.

Mijn generatie is de laatste die als kind de rijkdom van het roomse leven nog in al zijn vanzelfsprekendheid heeft meegemaakt. Reliekverering hoorde daar bij, zoals het Maria-scapuliertje op mijn onderhemdje en het wijwaterbakje met palmtakje en rozenkrans - Paus Johannes XXIII had de mijne nog zelf gewijd - naast de wastafel. Dat is allemaal weg, zo ver weg zelfs dat het zonder nostalgie, maar ook zonder ironie of spot kan terugkeren. In *De Weg naar de Hemel* vertelt Henk van Os de geschiedenis van de relikverering als een verhaal dat in lichtere varianten ook nu nog geldt. De gitaar van Elvis Presley, het shirt van Pele, een haarlok van Marilyn Monroe of een sigaar van Churchill zijn de felbegeerde en duurbetaalde resten van de heiligen van onze dagen. Van Os laat ook de keurig in een doosje bewaarde uitgerukte tong van Jan de Witt zien, met daarnaast een verschrompelde teen van zijn broer Cornelis. De heiligen van de republiek, die Holland uiteindelijk toch niet gebleven is. Niemand trekt nog naar het Haags Historisch Museum om hen eer te betuigen. Een nooit getoonde tand van Boeddha heeft op Sri Lanka van Kandy een heilige stad en groot pelgrimsoord gemaakt. Eén keer per jaar wordt de tand in processie de stad rondgedragen. Coca Cola sponsort de olifant die de kostbare relikhouder draagt. Nog verder naar het oosten zien we hoe de Papoea's de schedels van hun voorouders opbergen in korwars, houten schrijntjes in de vorm van een hoofd, geplaatst op een klein lichaam.

Relieken zijn in veel gevallen veel méér dan een herinnering. De verering van voorouders is ook een manier om ze rustig te houden; tegelijkertijd is de zichtbare aanwezigheid van relikhouders het bewijs dat men deel is van een lange geschiedenis, die ook na de eigen dood zal worden voortgezet. De zekerheid ergens geworteld te zijn, geeft een gemoedsrust die we nu het best herkennen in het verlangen van geadopteerde kinderen hun 'echte' vader of moeder te kennen. Niemand wil 'spoorloos' zijn. Bij de verering van historische figuren, helden of filmsterren spelen ook inspiratie en voorbeeld een rol. Aan het bezit van iets wat ooit aan hen heeft toebehoord, kan men kracht ontlenen. Dat is symbolisch, maar het wordt vaak juist heel fysiek gevoeld: wie het shirt van Pele draagt, wordt vanzelf een betere voetballer.

Schatkamers

Bij heiligen heeft de macht van de herinnering, zoals Van Os het noemt, nog een heel andere dimensie. Relieken waren voor de gelovige, en zeker voor de pelgrim, 'medicijnen tegen hun sterfelijkheid'. Relieken konden wonderen verrichten, het waren stukjes van de heilige zelf. Het was dus belangrijk ze te kunnen aanraken, te mogen kussen of zelfs bij zich te dragen. In sommige kerken was de schrijn zo geplaatst dat je eronderdoor kon lopen, elders was het in elk geval mogelijk het stukje heiligheid te zien. De wetenschap dat op het einde van de tijden ook de heiligen weer uit de dood zouden opstaan, maakte hun fysieke overblijfselen tot blijvende dragers van hun eeuwige geest.

Relieken konden ongelofelijk kostbaar zijn. Hoe dicht bij Jezus, hoe duurder. In de Middeleeuwen ontstond een levendige handel; naast wel erg veel splinters van het H. Kruis bevonden zich ook bizarre zaken als de navelstreng van Jezus of een hostie van Willibrord. Koningen wisselden onderling graag relieken uit, en de toekenning van aflaten kon relieken ook economisch blijvend interessant maken voor een stad of kerk. Een late echo van deze middeleeuwse uitwisseling speelde zich nog geen tien jaar geleden af in Spoleto. Na duizend jaar keerden de relieken van de plaatselijke heilige weer terug. In de feestelijke ontvangstprocessie liep kardinaal Simonis pontificaal voorop. De relieken waren al die eeuwen in Utrecht bewaard gebleven.

De relieken uit de kapel, die mijn vriend de antiquair had gekocht, waren van kleine heiligen en dus netjes maar nogal simpel verpakt. Hoe heiliger, hoe zeldzamer of ook hoe wonderdadiger een relik, hoe meer ook voor de relikhouder gekozen werd voor de duurste materialen en de beste kunstenaars. Van de rijkdom van de grote schatkamers in steden als Keulen en Parijs, en in Nederland op veel

bescheidener schaal Utrecht en Maastricht, kunnen we ons nauwelijks meer een indruk vormen. Juist het gebruik van edele metalen is veel van de mooiste reliekhouders fataal geworden. Er is veel geroofd, vernietigd en omgesmolten. Dat proces is tot in de twintigste eeuw doorgegaan, zeker ook omdat de waardering voor veel van wat in de kerkelijke 'schatkamers' te vinden was aan de zuinige kant is geweest. Weinig kunsthistorici voelden zich tot deze kunst aangetrokken en moderne katholieken geneerden zich voor de wat naïeve geloofsbeleving die uit de reliekverering sprak.

Van Os heeft op alle fronten voor een rehabilitatie van deze uitdrukkingvorm van religieus gevoel gezorgd. In zijn overtuiging - en hij heeft daar goede argumenten voor - was reliekverering een essentieel onderdeel van het middeleeuwse geloofsleven en de drijfveer achter de enorme pelgrimsbewegingen in die tijd. Kathedralen, schilderijen, handschriften en zelfs muziek, allemaal grotendeels religieus van karakter, hebben altijd meer aandacht gekregen, maar historisch is dat niet terecht en kunsthistorisch zelfs een grote vergissing. Op de tentoonstelling 'De Weg naar de Hemel', tot eind april te zien geweest in de Amsterdamse Nieuwe Kerk en het Catharijneconvent in Utrecht, liet Van Os schitterende en volkomen onbekende voorbeelden van vooral edelsmeed- en emailleerkunst zien. Reliekhouders in de vorm van met edelstenen versierde kruizen, uiterst verfijnd uitgewerkte gotische kerken, heiligenfiguren, monstransen, of in edelmetaal uitgevoerde levensgrote armen, werden afgewisseld met hergebruikte kostbare Romeinse of Byzantijnse kistjes en met in mooie armaturen ondergebrachte struisvoegeleieren voor boven het altaar.

Felheid

Op de tentoonstelling bleek wat minder dan uit het begeleidende boek - een catalogus kan je het eigenlijk niet noemen, het is een essay en een roman tegelijk - met hoeveel zorg Van Os gezocht heeft naar door hun vorm, functie, plaatsing of geschiedenis voor het genre heel representatieve of in hun context juist heel spectaculaire stukken. Aan ieder object is een verhaal verbonden, dat anekdotisch en exemplarisch tegelijk is. Zeker wie zich door Van Os per cassetterecorder heeft laten rondleiden, zal meer begrip hebben gekregen voor de grote betekenis van relieken in het leven van de middeleeuwen. De intensiteit van hun geloof, dat zo sterk spreekt uit de verblindende pracht van de reliekhouders in een wereld van armoede, oorlog en vuil, is voor ons niet meer toegankelijk. Johan Huizinga schreef in de *Herfsttij der Middeleeuwen* al over het verdwijnen van de felheid uit het moderne leven. In een taal die ons met het jaar vreemder en afstandelijker lijkt te worden, deed zijn boek een poging ons iets van die felheid duidelijk te maken. Henk van Os lukt dat veel beter. Hij is directer en persoonlijker in zijn aanpak, en ongeremd enthousiast, ook over wat hij in zijn naspeuringen tegenkwam en aan moois aantrof. De felheid van ons bestaan is niet te vergelijken met het leven van de middeleeuwen, maar meer dan in de generatie van Huizinga lijkt de felheid van hun gevoelsleven ook bij ons te passen.

Paul Schnabel is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Besproken boeken:

Henk van Os, *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*. Baarn: De Prom 2000, 223 p.